

ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Χριστίνα Γ. Αγγελίδη

Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Η επιστημονική ενασχόληση με το Βυζάντιο είναι μια ιστορία που οι απαρχές της είναι τόσο δύσκολο να διακριθθούν όσο και οι ίδιες οι απαρχές της ιστορικής περιόδου που συμβατικά ονομάζουμε «Βυζαντινή αυτοκρατορία»¹. Τον 17ο αιώνα εκδίδονται για πρώτη φορά βυζαντινοί συγγραφείς, βυζαντινοί βίοι αγίων και συντάσσεται το πρώτο γλωσσάρι βυζαντινών ελληνικών. Τον 18ο αιώνα το Βυζάντιο είναι αρκετά γνωστό ώστε να συμπεριληφθεί στις απαξιωτικές κρίσεις του Βολταίρου για τον μεσαιωνικό κόσμο και να αποτελέσει αντικείμενο –εξίσου απαξιωτικής– αντιμετώπισης από την πλευρά των ιστορικών της εποχής με το μνημειώδες έργο του, επίσης, κήρυκα του Διαφωτισμού, Γίββωνα. Πόσο επιστημονική όμως μπορεί να θεωρηθεί αυτή η πρώτη περίοδος, όπου το Βυζάντιο συνθλίβεται ανάμεσα στις μεταρρυθμιστικές και αντι-

μεταρρυθμιστικές διαμάχες, την έξαρση των ρωμαϊκών δημοκρατικών ιδεωδών και την κυριαρχία του αντι-εκκλησιαστικού ορθολογισμού;

Όπως και για τις λοιπές ιστορικές εποχές, η γένεση των βυζαντινών σπουδών ως επιστημονικού πεδίου τοποθετείται στον 19ο αιώνα, στο κίνημα του ιστορισμού που παρακολούθησε τη ρομαντική στροφή των διανοουμένων. Φαλμεράιερ και Φίνλεϊ είναι δύο από τα εμβληματικά πρόσωπα με τα οποία συνδέθηκε η ανάπτυξη της βυζαντινής ιστορίας² στην Ελλάδα μάλιστα αναδύθηκε ακρωτηριασμένη και αμυνόμενη ως επιχείρημα για τη συγκρότηση του έθνους και την αποκατάσταση των συνόρων εθνικής κυριαρχίας³.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η κληρονομιά των βυζαντινολόγων, που άρχισαν να συγκροτούν το αντικείμενό τους με όρους επιστημονικής «ουδετερότητας» υπό το θετικιστικό

Βίντεο-εγκατάσταση και ζωγραφικά έργα από ανασεζωτή λαμαρίνα με λαδοπαστέλ, σινική και οξύ της Μαρίννας Στραπατσάκη. Από την έκθεση «ΒΥΖΑΝΤΙΟ», που πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 1994 στο Παλαιό Φρούριο της Κύπρου, στο πλαίσιο της Ελληνικής Προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

πνεύμα του τέλους του 19ου αιώνα, ήταν πράγματι βαριά. Το Βυζάντιο ως ιστορικό φαινόμενο έπρεπε σχεδόν να κατασκευαστεί εξ υπαρχής, να αποδειχθεί ότι η ιδιαιτερότητα του δεν ήταν ερμηνεύσιμη ως θλιβερή απόληξη ενός λαμπρού αρχαίου –ελληνικού και ρωμαϊκού– παραλόγου και να ενταχθεί σε μια συνολική ιστοριογραφική συζήτηση. Η διαδικασία ήταν και εξεταστική να είναι δύσκολη, αμύγη και βραδύτατη, καθώς ταυτόχρονα ανοίγονταν πολλά λάβητα και συχνά ακολουθούσαν αποκλινοσείς κατευθύνσεις.

Το ζήτημα της συνέχειας ή της ασυνέχειας του Βυζαντίου με τον αρχαίο κόσμο είναι πάντοτε παρόν και υπό συζήτηση, αλλά το πρόβλημα του τρόπου παραγωγής, η συσσώρευση και η επένδυση του περιεστώματος με τις συνακόλουθες ανακατατάξεις στην άρχουσα τάξη, που είχαν συζητηθεί με μαχητικότητα, μοιάζουν σήμερα να έχουν υποχωρήσει σε μια γόνιμη γραμμή επανεξέτασης των δεδομένων. Το ερευνητικό ενδιαφέρον μετατοπίστηκε προς την ιστορία της οικονομίας, της συγκρότησης των οικισμών και της αγροτικής παραγωγής, με συμπληρωματικές μελέτες σχετικά με τη διακίνηση του χρήματος και τις εμπορικές συναλλαγές, θέματα που υποστηρίζονται από νέες μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Οι βυζαντινοί κρατικοί θεσμοί και η διάρθρωση δικτύων εξουσίας, που υπήρξαν η κύρια συνισφορά της γερμανικής σχολής, έχουν υποκατασταθεί από τη μελέτη κοινωνικών συγκροτήσεων, την οικογένεια, τις γαμήλιες στρατηγικές.

Από τα τέλη του 19ου ως τα μέσα του 20ού αιώνα η ανάδειξη της ιδιαιτερότητας του Βυζαντίου είχε, πράγματι, επιτευχθεί. Έμεινε –και σε μεγάλο βαθμό παραμένει ακόμη– να εκληρωθεί το δεύτερο αιώσιμο, να ενταχθεί δηλαδή το βυζαντινό παράδειγμα με ίσους όρους στις σύγχρονες ιστοριογραφικές συζητήσεις.

Ένα πρώτο βήμα προς την αποδέσμευση του Βυζαντίου από την ιδιαιτερότητα του αποτέλεσε η μετατόπιση των ερευνητικών κατευθύνσεων. Η πολιτική ιστορία, για παράδειγμα, δεν απασχολεί πια σχεδόν κανέναν¹ αντίθετα, σημαντικός αριθμός δημοσιεύσεων αφορούν προσωπογραφικές και γενεαλογικές μελέτες. Το κύριο ενδιαφέρον, όμως, των βυζαντινολόγων σήμερα επικεντρώνεται στην κοινωνική ιστορία, την ιστορία του πολιτισμού. Όψεις της καθημερινότητας, ο «μέσος» Βυζαντινός, η ανάπτυξη και η γραφή, οι συσσωματώσεις, το κοινωνικό φύλο είναι μερικά από τα ερευνητικά θέματα που απασχολούν όλο και περισσότερο τους βυζαντινολόγους.

Οι νεότερες αυτές προσεγγίσεις εκμεταλλεύονται με τον καλύτερο τρόπο την κατάρρευση των στεγανών άμεσων στις ποικίλες ειδικότητες. Οι ιστορικοί εργάζονται ως φιλόλογοι και αρχαιολόγοι, οι ιστορικοί της τέχνης αντιμετωπίζουν τα αντικείμενα της μελέτης τους ως αποτελέσματα σύνθετων πολιτισμικών διεργασιών, οι φιλόλογοι «διαβάζουν» τα κείμενα ως καταγραφή μνήμης πολυπλοκών κοινωνικών αποτυμμένων.

Υπάρχει, βέβαια, και ο χώρος της έκδηλης, συχνότερα υπόρηπτης, ιστοριογραφικής θεωρίας, που διατρέχει το έργο κάθε βυζαντινολόγου. Οι αναγνώσεις και οι τοποθετήσεις είναι τόσες όσες και οι σχολές ή τα μεγάλα ρεύματα της κάθε εποχής. Από το θετικισμό του 19ου αιώνα, που επηρέασε βαθύτατα τις βυζαντινές σπουδές, ως την ευθεώς μαρξιστική ανάπτυξη της ιστορίας, την μαρξίζουσα εκδοχή της σχολής των *Annales*, το δομισμό ανθρωπολογικής προέλευσης και το νεο-θετικισμό, όλες οι τάσεις εκπροσωπούνται στη βυζαντινολογική παραγωγή είτε σε καθαρή μορφή είτε σε συνδυασμό.

Με παράδειγμα τη μελέτη της βυζαντινής Πελοποννήσου, ο Ηλίας Αναγνωστάκης συζητά τις δυσκολίες του «διεπιστημονικού» εγχειρήματος, όταν δηλαδή η ιστορία κατασκευάζεται μέσα από την ανάπτυξη των αρχαιολογικών

τεκμηρίων και, αντίστροφα, όταν τα υλικά κατάλογοι αξιολογούνται μέσω της ιστορίας. Ο Αναγνωστάκης αποδίδει το πρόβλημα στη γενική έλλειψη θεωρητικής, ιστοριογραφικής υποδοχής, που θα επέτρεπε στους εκάστοτε ερευνητές να επεξεργάζονται τις υποθέσεις εργασίας τους μέσα σε σαφώς περιγεγραμμένα ερμηνευτικά σχήματα και να διατυπώνουν τα συμπεράσματά τους λαμβάνοντας υπόψη τις διαρκείς αλλαγές των αναλυτικών εργαλείων για τη μελέτη της ιστορίας.

Η αποδοχή μεθόδων ανάλυσης των ιστορικών φαινομένων που προέρχονται από σύγχρονη ερευνητικά πεδία εδώς, ωστόσο, στις βυζαντινές σπουδές ή τη δυνατότητα να ενταχθούν σε ευρύτερες συζητήσεις. Η επισκόπηση των ερευνητών γύρω από ζητήματα φύλου, που καταγράφηε η Χριστίνα Αγγελίδη, αποτελεί ένα καλό παράδειγμα για τα γόνιμα αποτελέσματα μιας πιο σύνθετης επιστημολογικής προσέγγισης τις τελευταίες δεκαετίες.

Αν οι χρονολογίες αποτελούσαν το μόνο κριτήριο, τότε η συγκρότηση του ειδικού αυτού κλάδου ως επιστημονικού αντικείμενου στην Ελλάδα θα έδινε την εντύπωση ότι, κατά ιδίαν πεποίθηση, κληρονομή του Βυζαντίου υπήρξαν μεταξύ των πρωτοπόρων. Τούτο ισχύει ως ένα βαθμό για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, που είναι άνωθεν πριν αποτελούσε και επιβράβευση ή προσδοκία σημαντικού ερευνητικού έργου. Πράγματι, όπως περιγράφει η Τόνια Κιουσοπούλου, η οργάνωση των βυζαντινών σπουδών στην Αθήνα ανταποκρίνεται χρονικά με την ίδρυση της πρώτης έδρας στη Γερμανία, όπου άλωσε και γεννήθηκε ο νέος αυτός κλάδος. Ωστόσο, στα πολιτικά (και ιδεολογικά) συμφραζόμενα της εποχής η ελληνική βυζαντινολογία αποκτούσε άλλο ειδικό βάρος.

Στα ελληνικά συμφραζόμενα, ωστόσο, το Βυζάντιο δεν ταυτίζονταν μόνο με τις εθνικές διεκδικήσεις, αλλά και με τη λαμπρότητα του χριστιανισμού στη διαχρονία του. Όπως έζηγε η Όλγα Γκρατίου, η διαδικασία που οδήγησε στην απεμπλοκή του Βυζαντίου από αυτά τα ιδεολογικά είναι μακρά και δεν έχει ακόμη πλήρως επιτευχθεί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που άργησαν να αποσυνδεθούν από τη φανταστική λαμπρότητα ενός αυτοκρατορικού και, παράλληλα, εθνικού παρελθόντος και να αποκτήσουν τη θέση που τους αρμόζει και η οποία προσδιορίζεται από τον ιστορικό χρόνο και μόνο.

Συζητώντας το παράδειγμα της πρόσληψης του Βυζαντίου από τη λογοτεχνική παραγωγή στη Γαλλία το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και ελξης, η Sophie Basch δείχνει την εγγενή αμφιθυμία που χαρακτηρίζει τη θέαση του «άλλου», αλλά και τη σταθερή αναγνώριση του εαυτού μέσα από τον άλλο. Ο φανατικός χαρακτήρας που προσέλαβε το Βυζάντιο κατά τον 19ο αιώνα στη Δυτική Ευρώπη –ένα μίγμα αυτοκρατορικής και ανατολικής κληρονομιάς– αποτύπωνε, και αποτυπώνει ακόμη, την ανάγκη κοινωνικού αυτοπροσδιορισμού μέσα από συνεχείς ταλαντεύσεις ανάμεσα στην αποδοχή, την απόρριψη και τη γνώση.

Σημειώσεις

1. Η συζήτηση γύρω από την ιστορική τομή που καθορίζει το πέρασμα από την Ύστερη Αρχαιότητα στη Μεσαιωνική «Ρωμαϊκή» αυτοκρατορία είναι μακρότατη. Κάτι παρόμοιο έχουν προταθεί το 324 η θεμελίωση της Κωνσταντινούπολης, το 330 (η εγκαθίσταση της Κωνσταντινούπολης), η εποχή του Ιουστινιανού (5ος αι.), οι χρόνοι του Ηρακλείου (7ος αι.), η βασιλεία του Λέωντος Ιουλιανού (716-740). Στα σχολικά εγχειρίδια επικρατεί το 330, αλλά τα επιστημονικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας διαφοροποιούνται ανάλογα με τις θεωρητικές, ιστοριογραφικές απόψεις των συγγραφέων.

2. Για τις καλύτερες αναφορές του ζητήματος, βλ. Ελλη Σκοπετίδα, Το «πρότυπο βυζαντινό» και η Μεγάλη Ίβδα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1630-1888). Αθήνα 1988 ή Δία. Φωκέρμυρο Τεχνολογία του αντιπάλου δένου, Αθήνα 1997. Γ. Μαργαρίτης, «Η εξέλιξη της εθνικής έντασης», Ο Πολίτης 50 (1988), σ. 16-24.